

**14^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία»
9–11 Νοεμβρίου 2023, Διαδικτυακό**

Ανοικτή Συζήτηση:

Έμφυλη και συμπεριληπτική γλώσσα και Ορολογία

Όψεις του γλωσσικού σεξισμού και ορισμένες αρχές για την αντιμετώπισή του

Θ.-Σ. Παυλίδου

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Τομέας Γλωσσολογίας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη]

Την τελευταία πενταετία παρατηρείται διεθνώς μια έξαρση του ενδιαφέροντος για την καταπολέμηση του γλωσσικού σεξισμού (βλ. συνέδρια, αρθρογραφία, τηλεοπτικές εκπομπές κ.ά.). Για τα ελληνικά, σε αντιδιαστολή με άλλες γλώσσες, η σχετική συζήτηση χαρακτηρίζεται από μια ιδιαιτερότητα, δεδομένου ότι έχει να αντιμετωπίσει προκλήσεις που απορρέουν από το διγλωσσικό παρελθόν και την αναγκαιότητα εδραίωσης μιας κοινής νεοελληνικής μετά τη μεταπολίτευση. Στο διάστημα που μεσολάβησε – από την πρώτη πραγμάτευση του ζητήματος των θηλυκών επαγγελματικών ουσιαστικών υπό το πρίσμα της δημοτικής (Τριανταφυλλίδη 1953) και την πρώτη προσέγγισή του από τη σκοπιά της ισότητας (αρχές δεκαετίας του 1980, Παυλίδου 1985) – έγιναν σημαντικά βήματα στην Ελλάδα, τόσο σε επίπεδο έρευνας όσο και ακτιβισμού. Ταυτόχρονα, όμως, η διεθνής γλωσσολογική/φεμινιστική έρευνα προχώρησε σε βαθιές τομές, με συνέπειες για το πώς αντιλαμβανόμαστε και πώς αντιμετωπίζουμε τον γλωσσικό σεξισμό.

Στην παρέμβασή μου θα αναφερθώ σε δύο τέτοιες τομές και σε ζητήματα που απορρέουν από αυτές σχετικά με τη σημερινή μας συζήτηση. Η πρώτη αφορά την (επαν)εννοιολόγηση του ‘φύλου’ ως μη δυαδικής, μη στατικής, μη ομοιογενούς κτλ. κατηγορίας. Από τη δεκαετία (κυρίως) του 1990 κ.ε. το φύλο προσεγγίζεται ως

- επίτευξη, βλ. *doing gender* (West & Zimmermann [1987] 2002) και *gender performativity* (Butler 1988, 1990)
- ενδεικτική κατηγορία, βλ. *indexing gender* (Ochs 1992)
- απόρροια συγκεκριμένων πρακτικών, βλ. *communities of practice* (Eckert & McConnell-Ginet 1992)

Η δεύτερη τομή συνδέεται με την επίδραση των γραμματικών κατηγοριών στην πρόσληψη της πραγματικότητας. Πρόκειται ουσιαστικά για την αναβίωση της υπόθεσης περί γλωσσικής σχετικότητας (Sapir/Whorf), με τη διαφορά ότι πλέον επιδιώκεται η εμπειρική τεκμηρίωσή της (Lucy 1992, Gumperz & Levinson 1996). Σε αυτό το πλαίσιο η πειραματική διερεύνηση της σχέσης γραμματικού γένους και γνωσιακών διαδικασιών δείχνει μ.ά. ότι: α) σε ένα άψυχο αντικείμενο αποδίδεται γυναικείο ή αντρικό όνομα, γυναικεία ή αντρική φωνή, γυναικείες ή αντρικές ιδιότητες κτλ., ανάλογα με το γραμματικό γένος της λέξης που το δηλώνει (βλ. π.χ. Boroditsky et al. 2003, Pavlidou & Alvanoudi 2013, Sera et al. 2002) και β) η λεγόμενη γενικευτική χρήση του αρσενικού γένους σε επαγγελματικά ουσιαστικά

δύσκολα επιτρέπει την αναγνώριση γυναικών πίσω από το “ουδετεροποιημένο” αρσενικό γένος (βλ. π.χ. Gyga et al. 2008, Stetie & Zunini 2022).

Το πρώτο ζήτημα που προκύπτει από τα παραπάνω (και την έως τώρα πράξη) συνδέεται με τη θηλυκοποίηση των ουσιαστικών, τη μεγιστοποίηση δηλαδή της διαφοράς θηλυκού-αρσενικού (έμφυλη γλώσσα). Με άλλα λόγια, σημαδεύουμε με κάθε τρόπο το θηλυκό, ώστε να γίνουν οι γυναίκες ορατές. Τι γίνεται όμως με τις λοιπές έμφυλες ταυτότητες; Εμμένουμε στη δυαδικότητα φύλου (και την ετεροκανονικότητα) ή παίρνουμε υπόψη και άλλα φύλα, και ποια; Πότε/πώς νομιμοποιείται ένα ‘φύλο’ να διεκδικήσει γραμματικό χώρο; Επιπλέον, η συνεπής εφαρμογή της θηλυκοποίησης σε εκτενή κείμενα δοκιμάζει τις αντοχές μας – όσο καλές και αν είναι οι προθέσεις μας. Κατά συνέπεια, ξεκινούμε συνήθως με ένα “Καλημέρα σε όλες και όλους”, για παράδειγμα, και στη συνέχεια προχωρούμε κατά τα ειωθότα, δηλαδή εις άπταιστον αρσενικήν!

Στον αντίποδα της θηλυκοποίησης, βρίσκεται η ελαχιστοποίηση της διαφοράς θηλυκού-αρσενικού, με άλλα λόγια η χρήση μη σημαδεμένων (μορφολογικά ή σημασιολογικά) ως προς το φύλο λέξεων/φράσεων, π.χ. *άτομο, τα στελέχη της διοίκησης, η ακαδημαϊκή κοινότητα, το καλλιτεχνικό δυναμικό* κ.ά. Πρόσφατα, έχουν αρχίσει να δοκιμάζονται και άλλες δυνατότητες (σε αντικατάσταση των θηλυκών/αρσενικών καταλήξεων), όπως η χρήση του συμβόλου @ σε ένα φεμινιστικό ιστολόγιο (Ντούβλης 2022) ή του ουδετέρου γένους στον προφορικό λόγο μελών μιας φεμινιστικής ομάδας (Bakaliou 2023). Αλλά ούτε η μη έμφυλη (ή συμπεριληπτική) γλώσσα είναι χωρίς προβλήματα στην πράξη, δεδομένου ότι η ελληνική γλώσσα διαχρονικά τείνει να αντικατοπτρίζει εξωγλωσσικές διακρίσεις, άρα και το φύλο. Εξάλλου, το -@ δεν λειτουργεί στον προφορικό λόγο, ενώ το ουδέτερο γένος μπορεί να παραπέμπει σε υποκοριστικές σημασίες, συνδηλώσεις τρυφερότητας κτλ.

Ένα τρίτο ζήτημα έχει να κάνει με τη γενικευτική χρήση του αρσενικού. Παίρνοντας υπόψη τις σχετικές εμπειρικές έρευνες, προφανώς και θα πρέπει να εξαλείψουμε τη χρήση αυτή ή έστω να την περιορίσουμε· οπότε και πάλι θα πρέπει να καταφύγουμε σε στρατηγικές μεγιστοποίησης/ελαχιστοποίησης της διαφοράς που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Βέβαια, εδώ προσφέρεται και μια άλλη δυνατότητα: η χρήση του θηλυκού ως γενικευτικού γένους – κάτι που γίνεται και στα ελληνικά σε πολύ περιορισμένη κλίμακα. Η λύση αυτή μπορεί να λειτουργήσει καλά σε συγκεκριμένα συμφραστικά/ιστορικά πλαίσια, μακροπρόθεσμα όμως θα αντιμετωπίσει παρόμοια προβλήματα με το αρσενικό.

Τέλος, υπάρχει το ζήτημα του υπόρρητου/λανθάνοντος σεξισμού (βλ. ενδεικτικότητα του φύλου). Ειδικά στην Ελλάδα, ο γλωσσικός σεξισμός συνδέθηκε πρωταρχικά με τη μορφολογία (ή/και το λεξιλόγιο), δηλαδή με το ρητό σημάδεμα λέξεων. Εμφιλοχωρεί, όμως, και με μη πρόδηλο τρόπο στο λεξιλόγιο μιας γλώσσας (π.χ. στο είδος των μεταφορών που έχουν παγιωθεί για γυναίκες-άντρες), σε επίπεδο πραγματολογίας (π.χ. η προσφώνηση *Κυρία καθηγήτρια* φαίνεται να μην είναι μη αποδεκτή στον ακαδημαϊκό χώρο, σε αντίθεση με την αρσενική εκδοχή της: *Κύριε*

καθηγητά), στις λεπτομέρειες της καθημερινής διεπίδρασης (βλ. π.χ. Pavlidou 2015) κ.ά. Επομένως, πρέπει να αναζητήσουμε τον γλωσσικό σεξισμό ακόμη και εκεί που δεν τον υποψιαζόμαστε.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε: η συνεχιζόμενη (και απόλυτα δικαιολογημένη) συζήτηση για τα θηλυκά επαγγελματικά ουσιαστικά στον ελληνικό χώρο οφείλει να πάρει υπόψη της το επαναπροσδιορισμένο πλαίσιο του γλωσσικού σεξισμού, εξετάζοντας μ.ά. τις συνέπειες των επιλογών μας, τις μορφές γλωσσικού σεξισμού που δεν θεραπεύονται με τις συνήθεις μορφολογικές διευθετήσεις, την εμφυλοποίηση που αναδύεται στη διεπίδραση ανεξάρτητα από τη χρήση έμφυλων γλωσσικών στοιχείων. Ταυτόχρονα, όσον αφορά την ελληνική γλώσσα, πρέπει να αποδεχτούμε ότι η κατάσταση είναι εξαιρετικά σύνθετη και ότι δεν διαθέτουμε καμία μαγική λύση.

Προτάσεις υπάρχουν βέβαια διάφορες (Παυλίδου 1985, Παυλίδου κ.ά. 2015, Γεωργαλίδου & Λαμπροπούλου 2016, Ιορδανίδου κ.ά. 2021), στην πλειονότητά τους όμως προσανατολίζονται στον γραπτό δημόσιο λόγο. Ωστόσο, οι νεότερες εξελίξεις στην έρευνα και τη φεμινιστική πρακτική, χωρίς να υποτιμούν αυτό το πεδίο και τις επίσημες παρεμβάσεις στη γλώσσα, φέρνουν στο προσκήνιο την καθοριστική σημασία του καθημερινού προφορικού λόγου για μακροπρόθεσμα βιώσιμες γλωσσικές αλλαγές και αναδεικνύουν το γεγονός ότι πέρα από τη *συλλογική* ευθύνη (π.χ. της πολιτείας, δημόσιων φορέων κτλ.) υπάρχει και η *ατομική*. Για να το πούμε πιο ξεκάθαρα: δύσκολα θ' αλλάξουμε τη γλώσσα χωρίς να αλλάξουμε τις δικές μας πρακτικές!

Θα κλείσω με μια αναφορά στις προσωπικές μου επιλογές:

- Εξετάζουμε κάθε φορά εκ νέου ποιος είναι ο αποτελεσματικότερος τρόπος για την αντιμετώπιση του γλωσσικού σεξισμού, δηλαδή δεν επιμένουμε σε μια συγκεκριμένη συνταγή αλλά στη γενικότερη αρχή της ισότιμης μεταχείρισης των φύλων στη γλώσσα, και αυτή μπορεί να επιτευχθεί με ποικίλους τρόπους (ευέλικτες στρατηγικές ανάλογα με το συμφραστικό πλαίσιο).
- Κάνουμε ιεράρχηση των τύπων που θέλουμε να αλλάξουμε· π.χ. τα θηλυκά επαγγελματικά σε *-ος, -ός* παραμένουν πιο αποδεκτά από εκείνα σε *-ας, -ής*· άρα, θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στην εναρμόνιση ουσιαστικών, όπως *η ταμίας, η γραμματέας* κτλ. με το σύστημα της δημοτικής.
- Δίνουμε προτεραιότητα σε χώρους που είναι περισσότερο ανοικτοί σε αλλαγές.
- Έχουμε ως πυξίδα τις νεότερες γενιές.

Σε τελευταία ανάλυση μπορούμε να κάνουμε ό,τι θέλουμε, αρκεί α) να έχουμε συναίσθηση του τι συνεπάγονται οι επιλογές μας, β) να είμαστε διατεθειμένες να δώσουμε ανάλογες μάχες, γ) να δοκιμάζουμε τις επιλογές μας στις δικές μας κοινότητες πρακτικής. Το τελικό αποτέλεσμα θα κριθεί από την εξουσία/ισχύ που μπορούν να διεκδικήσουν στην ευρύτερη κοινωνία οι κοινότητες πρακτικής στις οποίες συμμετέχουμε.

Βιβλιογραφία

- Bakaliou M. 2023. *Transgressing the Binary Gender Difference: The Case of Neuter Gender in Greek*. MA Thesis, ATh.
- Boroditsky L., Schmidt L. A. & Phillips W. (2003). Sex, syntax, and semantics. In D. Gentner & S. Goldin-Meadow (eds.), *Language in the Mind: Advances in the Study of Language and Thought*. Cambridge, MA: The MIT Press, 61-79.
- Butler J. (1988). Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory. *Theatre Journal* 40(4): 519-531.
- Butler J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.
- Eckert P. & McConnell-Ginet. S. (1992). Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice. *Annual Review of Anthropology* 21:461-490.
- Georgalidou M. & Lampropoulou S. (2016). Grammatical gender and linguistic sexism in Greek public administration documents. *Glossologia* 24: 23-43.
- Gumperz, J. & Levinson S. C. (eds.) (1996). *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gygax G. et al. (2008). Generically intended, but specifically interpreted – When beauticians, musicians, and mechanics are all men. *Language and Cognitive Processes* 23(3): 464-485.
- Lucy J. (1992). *Grammatical Categories and Cognition: A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ντούβλης Β. (2022). Γραμματικό γένος, κοινωνικό φύλο και παπάκια: Η συμπεριληπτική ως προς το φύλο χρήση του @ στον γραπτό λόγο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 42.
- Ochs E. (1992). Indexing gender. In A. Duranti & C. Goodwin (eds), *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press, 335-358.
- Παυλίδου Θ.-Σ. (1985). Παρατηρήσεις στα θηλυκά επαγγελματικά. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 5: 201-217.
- Παυλίδου Θ.-Σ., Καπελλίδη Χ. & Καραφώτη Ε. (2015). Γραμματικό γένος, φύλο και θηλυκά επαγγελματικά ουσιαστικά: Όψεις του γλωσσικού σεξισμού. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 35: 463-477.
- Pavlidou Th.-S. & Alvanoudi A. (2013). Grammatical gender and cognition. In N. Lavidas, T. Alexiou & A. M. Sougari (eds.), *Major Trends in Theoretical and Applied Linguistics* 2(2). Versita/de Gruyter, 109-124.
- Pavlidou Th.-S. (2015). Gendering selves, gendering others – in (Greek) interaction *Gender and Language* 9(1): 105-131.
- Sera M. D. et al. (2002). When language affects cognition and when it does not: An analysis of grammatical gender and classification. *Journal of Experimental Psychology, General* 131: 377-397.
- Stetie N. A. & Zunino M. G. (2022). Non-binary language in Spanish? Comprehension of non-binary morphological forms. *Glossa: A Journal of General Linguistics* 7(1): 1-38.
- West C. & Zimmermann S. ([1987] 2002). Doing gender. In S. Fenstermaker & C. West (eds), *Doing Gender, Doing Difference: Inequality, Power, and Institutional Change*. London: Routledge, 3-23.